

A magyarországi zsidóság gazdaságtörténetéről

(Beszámoló az 1988 januárjában

Jeruzsálemben tartott konferenciáról)*

1988 januárjában a jeruzsálemi Hebrew University magyar, izraeli, amerikai és francia kutatók részvételével háromnapos konferenciát rendezett a magyarországi zsidóság gazdaságtörténetéről. A téma iránti érdeklődés Magyarországon nem újkeletű, ezt jól jelezték a hazai kutatók problémaérzékeny, nagy felkészültségről tanúskodó előadásai. A konferencia mégis újszerű kezdeményezés volt, mert a hazai résztvevők először találkozhattak a kérdés külföldi szakértőivel, s először nyílt alkalom elmélyült és átfogó nemzetközi eszmecserére.

Az elmúlt években Magyarországon számos publikáció foglalkozott a zsidóság évtizedekig némaságba burkolt történetével. 1984-ben az MTA Történettudományi Intézete Ránki György kezdeményezésére konferenciát rendezett a Holocaustról, a magyarországi zsidóság pusztulásáról, amelyen izraeli történészek is részt vettek. A rendezvényt szokatlanul nagy érdeklődés kísérte, ami arra utalt, hogy a hazai közvéleményt élénken foglalkoztatja a magyarországi zsidóság története. Ugyanakkor a konferencia nemegyszer éles vitái nyilvánvalóvá tették, hogy a zsidóság történetének színvonalas tárgyalásához túl kell lépni a Holocaust eseménytörténetének rövidebb-hosszabb ismertetésén, az ünnepélyes megemlékezések formális keretein.

Erre nyújtott kitűnő alkalmat 1985 őszén a Victor Karády és Yehuda Don által Párizsba összehívott konferencia, amely a közép-európai zsidóság történetét jóval tágabb összefüggésben tárgyalta. Az asszimilációról és az antiszemitizmusról szóló előadások sorában öt hazai történész számolt be kutatásairól.

Az 1988-as izraeli találkozót egybehívó Jakob Katz és Michael Silbert ezt a kezdeményezést folytatta: a konferencia témaköréül a zsidóságnak a magyar gazdasági életben betöltött szerepét jelölték meg. A konferencia sikere bizonyította, hogy ez a megközelítés végre alapjául szolgálhat egy olyan vita megindításának, amely objektivitásában megfelel a tudományosság elvárásainak, s ugyanakkor nem kerüli meg a legfontosabb, kényesnek vélt kérdéseket sem.

A konferencián magyar részről Bácskai Vera, Berend T. Iván, Hanák Péter, Katus László, Kovács Mária, Lengyel György, Puskás Julianna, Ránki György, Varga László, Vörös Károly tartott előadást, illetve vett részt kerekasztal-megbeszélésen.

*A beszámoló közlését *e helyen* az magyarázza, hogy a konferencia előkészítésében nagy szerepe volt Ránki Györgynek, s ott tartott előadása volt utolsó tudományos szereplése. *(A szerk.)*

További nyolc előadást izraeli, amerikai és franciaországi szakemberek tartottak, sorrendben William McCagg, John Komlos, Peter Hidas, Michael Silber, Victor Karady, George Deak, Anat Peri, Yehuda Don. A referátumok a gazdasági élet minden fő területére kiterjedtek a 18. századtól a 20. század derekáig.

Beszámolónk a teljesség igénye nélkül ad áttekintést a felmerült kérdésekről, a legfontosabb problémákról. Ezt megengedi az a körülmény, hogy a konferencia anyaga kötet formájában hozzáférhetővé lesz az érdeklődők számára, s a Történelmi Szemle szerkesztősége is vissza kíván még térni a konferenciára. Így közölni szándékozik Michael Silber és Victor Karády előadásait, amelyeknek szövege a beszámoló készítésekor még nem állt rendelkezésre. Két előadás foglalkozott a zsidóknak a magyar mezőgazdaságban betöltött szerepével; mindkettőnek a bérleti rendszer, illetve a zsidó bérlők volt a témája. *Anat Peri* két, a 18. század elején működött zsidó bérlő tevékenységét mutatta be tárgyszerűen, ismertetve kutatási eredményeit. *Puskás Julianna* széles ívben tekintette át a zsidó haszonbérlők szerepét 1850 és 1930 között. A múlt század közepéig a földbérltek nagy része rövid lejáratú szerződéseken alapult: a bérlők igyekeztek tőkéjüket a lehető legmobilabban tartani, a tulajdonosok sem kívánták földjeiket hosszabb időre lekötöni. Az 1870-es évektől jelentősen változott a helyzet. A zsidók emancipációja, amibe beletartozott a földtulajdon szabadsága is, kedvezett a bérleti rendszer konszolidációjának, valamint a bérelt földeken hosszú lejáratú tőkebefektetéseknek. Ennek megfelelően a századfordulón már az összes mezőgazdasági terület kereken ötöde volt haszonbérlet. Míg a 100 kataszteri holdon aluli birtokokon a haszonbérlet elenyésző maradt, addig az 1000 holdon felüli birtokoknak már több mint felét magában foglalta. A nagybirtokok bérlőinek mintegy 70-75%-a volt zsidó, arányuk az 1000 holdon felüli birtokosok között 20%-ot tett ki. Ez egyedülálló jelenség volt a közép-kelet-európai országokban. A zsidó nagybérlőket egyaránt jellemezte az új képvisellete és a hagyományos konzerválása. Alapvetően vállalkozó jellegű tevékenységük nemcsak módosította a hagyományos tulajdonviszonyokat, hanem konszolidálta is azokat, együtt a velük járó társadalmi feszültségekkel. A hagyományos társadalmi és mezőgazdasági struktúráknak ez a kombinációja, a mezőgazdasági termelés számára kedvező természeti adottságok, a jó termőföld és a viszonylagos közelség a nyugati piachoz nyújtotta azokat a feltételeket, amelyek megmagyarázhatják a zsidók szembeszökően gyors integrációját és mobilitását Magyarországon.

Hanák Péter A zsidóság és a kereskedelem megújítása Magyarországon, 1760–1848. című előadása arra a kérdésre keresett választ, hogy a 19. század első felében miért a betelepült zsidók foglalták el a döntő pozíciót a kiépülő modern kereskedelemben, miért ők járultak hozzá legsikeresebben a tőkefelhalmozáshoz és az infrastruktúra kiépítéséhez. Kimutatta, hogy a zsidóság nemcsak számban múlta felül a német, a görög és az egyéb hazai kereskedőelemet, hanem társadalmi szerkezete is korszerűbb volt azokénál. A zsidóság továbbá olyan szerencsés pillanatban települt be tömegesen az országba, amikor a kibontakozó iparosodás Nyugaton és a Monarchia nyugati felében, valamint a francia háborúk keltette tartós konjunktúra dinamikusan bővülő piacot és állandó keresletet teremtett a magyarországi mezőgazdaság fő termékei iránt. Ez a helyzet objektív alapot adott az árutermelő magyar földbirtokos nemesség és a zsidó kereskedelmi és pénztőkések közötti kapcsolatok kiépüléséhez, ami egyrészt védelmet nyújtott a zsidóság gazdasági-

társadalmi felemelkedéséhez, másrészt meggyorsította az ország modernizálását. A zsidó kereskedelmi tőkések, habár a felhalmozás forrásait és módszereit tekintve nem sokban tértek el a németektől, a görögöktől és az egyéb kereskedőktől, különböztek tőlük a *beruházási stratégiában*. A felhalmozott tőke nagy részét az üzletbe, a kereskedelembe, a vállalkozásba fektették, és nem földet vásároltak, amitől az 1840-es évekig egyébként is el voltak tiltva. Így az emancipáció a zsidó középosztályt gazdaságilag erős és társadalmilag is emelkedő pozícióban találta.

E gondolatmenethez szervesen kapcsolódott *Bácskai Vera*, aki a 19. század első felének pesti zsidó kereskedőiről beszélt. A 19. század első felében a pesti nagykereskedők kétharmada zsidó volt, domináns arányuk azonban a század folyamán fokozatosan csökkent. (Az 1800–1815 közötti konjunkturális években nyitott nagykereskedések 70%-a, az ezt követő dekonjunkturális másfél évtizedben alapítottak 62%-a, s végül 1830 és 1848 között már csak 57%-a.) Hasonló, sőt még gyorsabb csökkenés zajlott le a terménykereskedelemben. A dekonjunkturális években ugyanis sok zsidó terménykereskedő tért át a kézműáru-kereskedésre, illetve párhuzamosan folytatta e két tevékenységet. A Pesten működött zsidó kereskedőknek mintegy háromnegyede magyarországi származású volt. Ez az arány a vizsgált időszakban tovább nőtt, s ugyanakkor nagyobb volt, mint a keresztény kereskedők esetében.

Mindössze 113 olyan nagykereskedő cég volt, amely 20 évnél hosszabb ideig állt fenn. Ezek fele megmaradt a tradicionális üzletvitel mellett, másik fele bekapcsolódott a banktevékenységbe, a reformkori részvénytársasági vállalkozásokba, illetve piacpolitikájában vállalkozó típusú kereskedelmi tevékenységet folytatott. A vállalkozó kereskedőknél a keresztények többsége a dekonjunkturális időszakban indult, a zsidók e téren a harmincas és a negyvenes években kerültek túlsúlyba. Amíg ugyanis a század elején indult vállalkozó típusú nagykereskedők fiaikat más, „úribb” pályákra irányították, addig a zsidó nagykereskedők fiaikat üzleti pályára nevelték, és stratégiájuk több, együttműködő, egymást segítő családi cég alapítása volt. Mind a zsidó, mind a keresztény nagykereskedőkben már a századforduló idején kialakult és egyre erősebben nyilvánult meg a polgári, állampolgári öntudat.

William O. McCagg bécsi hitközségi jegyzékek, adókimutatások és bankiratok alapján rekonstruálta a bécsi zsidó vagyonos elit kialakulását és gazdasági szerepét 1670 és 1918 között. A 17. század végén Bécs városába csupán maroknyi zsidó költözhetett be, gazdag pénzkölcsönzők Csehországból. Kereskedelemmel és iparral kezdetben egyáltalán nem foglalkozhattak. Később, a 18. század folyamán a 20-50 zsidó család ingatlant még mindig nem vásárolhatott. A zsidó *Hoffaktorok* (hadsereszállítók és udvari bankárok) ugyanakkor sajátos „adminisztratív” funkciókat is betölthettek: a nemzetközi pénzvilágban fenntartott kapcsolataik révén az udvar számára komoly szolgálatokat tettek. A 19. század első felében a bécsi zsidó vagyon egyfajta „magyar” jelleget öltött, mivel számos magyarországi eredetű gazdag zsidó család költözött Bécsbe, többeknek vagyona az Alföld agrártermékeivel történő üzletelésből származott. Noha a birodalmi német területtől és Bohémiából, valamint Morvaországból is jelentős számú zsidó vállalkozó költözött Bécsbe, a bécsi zsidóság „magyar” jellegét mégsem módosították.

A Monarchia utolsó időszakában a bécsi zsidó vagyon jellege nagyrészt átalakult, modernizálódott. Az ekkor már főként öröklött vagyont nagyarányú spekulációs üzletekbe

és ingatlanvásárlásokba fektették. Egyidejűleg a zsidó tőke magyar és német jellege mindinkább elhalványult, mind a tulajdonosok származási helye, mind pedig a befektetési stratégiák szempontjából. A régi, privát jellegű zsidó kapcsolatrendszer, banki és üzleti „network” lassan átadta a helyét a nagy bécsi bankoknak, amelyekben a zsidóság megőrizte ugyan vezető helyét, de kizárólagos tulajdonosi hatalmát végérvényesen elvesztette.

Katus László a magyarországi zsidóság foglalkozási struktúrájában a 18. század közepétől végbement változásokat mutatta be. Megállapításait a 18. századi zsidóösszeírások, valamint az 1900 és 1930 közötti népszámlálások adatainak számítógépes feldolgozására alapozta. E nagy anyag alapján összevetette a zsidók foglalkozási szerkezetét a magyarországi nem zsidó lakosság, valamint különböző etnikai és vallási csoportok struktúrájával. Az 1914 előtti adatokat átszámította a mai országterületre, és így a zsidók társadalmi struktúrájában az első világháborút követően bekövetkezett változásokat is értékelhetővé, összehasonlíthatóvá tette. Az összeírásokból és a népszámlálásokból nyerhető kép kiegészítésére felhasználta a közép- és felsőoktatásra vonatkozó adatokat is. Ilyen módon lehetővé vált, hogy elemezze: 1. a zsidóság foglalkozási struktúráját, összehasonlítva a nem zsidók társadalmi szerkezetével, 2. a zsidóság részeseését az országos foglalkozási és szociális struktúra egyes kategóriáiban, 3. a zsidóság foglalkozási struktúrájában bekövetkezett időbeli változásokat, s végül 4. a zsidók foglalkozási és szociális szerkezetének regionális változásait.

A magyarországi zsidó burzsoázia vizsgálatát *Vörös Károly* nyitotta meg Wahrmann Mórról szóló előadásával. Felvázolta azt a fejlődést, amelynek során a múlt század közepére a zsidóság a kialakuló magyar tőkés gazdasági életben, annak is a legmodernebb ágazataiban vezető szerephez jutott. Ugyanakkor a polgárosodás válaszút elé is állította a zsidóságot: az érzékenységtől meghatározott és kiváltott asszimiláció sodrában évezredek, vallási formákban kifejeződött nemzeti identitástudatának elvesztésével fenyegette. Olyan dilemmát hozott létre, amely 1869-ben az országos zsidó kongresszuson a magyarországi zsidóság vallási szervezetének háromfelé szakadásához vezetett. Ez ugyan nem érintette az állampolgári lojalitást és a vallás lényeges elemeit, ahhoz azonban elég volt, hogy a magyarországi zsidóságon belüli társadalmi különbségeknek keretétül szolgáljon.

Az előadás ezt a sokoldalú folyamatot a kor első zsidó vallási országgyűlési képviselőjének, a magyarországi zsidóság a múlt század egész második felén át legismertebb vezetőjének, a dúsgazdag bankár Wahrmann Mórnak az életpályáján keresztül mutatta be. Szerepe az ország gazdaságpolitikájában éppúgy, mint a pesti hitközség elnökeként jól érzékelteti egyfelől a beérkezett zsidó nagypolgárra jellemző liberalizmusfelfogást, az Ausztriával való kapcsolatok fenntartása és a magyar gazdaság önállósulása közötti egyensúlyozást, másfelől a liberális magyar nemesség politikai érdekeivel való azonosulást, amit alátámasztott a kormány részéről az antiszemita mozgalmakkal szembeni energikus fellépés.

Varga László a Weiss testvérekkel, s különösen Weiss Manfrédal foglalkozó előadásában a család felemelkedésének sajátosságait bemutatva összehasonlította a két fivér útjának közös, de eltérő ambícióit és készségeit következtében fokozatosan elváló pályájának jellemző vonásait. Amíg ugyanis az öccsénél tizenhat évvel idősebb Weiss Berthold hagyományos gazdasági tevékenységét óvatosan és biztosan terjesztette ki, s közben közirói, sőt politikusi babérokra is pályázott, addig az 1857-es születésű Manfréd

nemcsak végig kitartott a vállalkozói tevékenység mellett, hanem ezt rendkívül dinamikusán, óriási kockázatokat vállalva fejlesztette már-már tőkélyre.

Miután a nyolcvanas évekre a két fivér a legkülönbözőbb vállalkozásokkal, elsősorban merész ingatlanvásárlásokkal, megsokszorozta az induláskor viszonylag szerénynek számító családi vagyont, számos jelentős iparvállalat alapításában vett részt, s ugyanakkor megalapította az ország első konzervgyárát. Előbb csak ennek kiegészítését, bővítését szolgálta a csepeli gyártelep megalapítása, amely a kilencvenes évek közepétől rohamos fejlődésnek indult, s később világhírűvé lett. A két fivér útja ekkor, 1896-ban vált el egymástól: Berthold képviselő lett, s így kilépett a közös vállalatból, Manfréd pedig már magyar nemesként fordította energiáit a csepeli gyár felvirágoztatására. (Nemesi címerében fogaskerék, vetélő és Dávid-csillag szerepelt.)

Kovács Mária „Antiszemitizmus a szabadfoglalkozásokban: esettanulmány a mérnökökről” című előadásában azt vizsgálta, hogyan jelentkezett a zsidókérdés abban a szakértelmiségi csoportban, amelynek működési területe talán az összes értelmiségi foglalkozás közül a legközelebb állt a nagyiparhoz, a modern gazdasághoz. E szakma hagyományosan nem tartozott a történelmi osztályok kedvelt foglalkozásai közé, a mérnökök még a 19. század második felének nagy konjunkturális korszakában is jórészt a német, illetve a zsidó polgárság köreiből kerültek ki. Az etnikai-vallási alapú megosztottságnak a szakmában nem voltak régi hagyományai. Annál inkább kirajzolódott viszont a századforduló tájékán egyfajta antiliberalis áramlat, amely egyrészt az ország műszaki modernizációját valamilyen állami protekcionizmustól várta, másrészt szembe fordult a tőkés nagyipar profitorientált, a műszaki szempontokat a gazdasági prioritásoknak alárendelő mechanizmusával. 1919 után a mérnöki karban tovább nőtt a jobboldali antiliberalis ideológiák iránti fogékonyság: megszületőben volt egyfajta „műszaki radikalizmus”, amely a trianoni ország európai felzárkózását, műszaki fejlődését egy erős kezű állam irányításával képzelte el. Bethlen merkantilista konszolidációjában csalódva a nagyobb mérnökegyesületek a harmincas években a gazdaság teljes reformját követelték, szakítást „a zsidó kapitalizmus” túlságosan liberálisnak vélt rendszerével. A mérnöki antikapitalizmus mindinkább egybemosódott a szakmán belüli zsidóellenes diszkrimináció érvényesítésével: a numerus clausus nyomán amúgy is fogyatkozó számú zsidó mérnökök elhelyezkedése a közhivatalokban jóformán lehetetlenné vált, s minthogy az ipar alig kínált állást, többségük vállalkozói munkakörben működött. A mérnöki kamara és a keresztény mérnökegyesületek által támogatott zsidótörvények mégsem hozták meg a várt eredményt: sem a gazdaság reformjára, sem a nem zsidó mérnökök helyzetének jelentős javulására nem került sor.

A konferencia utolsó két előadásának azonos témája volt: a kelet-európai zsidóság gazdasági viselkedése a huszadik századi iparosodás korában. A két előadó, *Yehuda Don* és *Ránki György* között élénk vita bontakozott ki arról, hogy a térség zsidóságának sajátos foglalkozási szerkezete vajon mennyiben magyarázható a befogadó társadalmak gazdasági fejlettségével és politikai légkörével, illetve e szerkezet létrejöttében mekkora szerepet tulajdonítsunk a sajátos zsidó hagyományoknak és adaptációs stratégiáknak.

Don professzor „A kelet-európai zsidóság gazdasági viselkedésének mintái” című előadásában a hangsúlyt azokra a közös vonásokra helyezte, amelyek a térség valamennyi országának zsidóságára jellemzőek voltak. Ezek: 1. A zsidóság foglalkozási szerkezete mindenütt eltért az össznépszerű foglalkozási szerkezetétől; a zsidók csupán néhány

foglalkozásban koncentrálódtak. 2. A zsidók többnyire az újonnan kialakuló gazdasági ágak felé orientálódtak, illetve olyan ágazatok felé, amelyek az átlagosnál nagyobb ütemben fejlődtek. 3. A zsidóság régebbi, sok évszázados történelme során bizonyos sajátos gazdasági képességekre tett szert, amelyeket a zsidóság „gazdasági örökségének” nevezhetünk. Ez a pre-migrációs örökség nagyban befolyásolta a Kelet-Európában gyökeret vert zsidóság foglalkozási preferenciáit.

E látszólag triviális megállapítások azonban fontos ellentmondásra hívják fel a figyelmet. Arra, hogy amikor a zsidók a 19. század során tömegesen áramlottak be a kereskedelembe és a kisiparba, akkor ezen ágazatok kétségkívül a gazdaság növekvő szektorai közé tartoztak, tehát a zsidóság gazdasági orientációja egybeesett a gazdasági modernizáció főbb trendjeivel. A századfordulótól ez megváltozott, hiszen a gazdaság legdinamikusabb ágazatává a tőkeigényes, korporatív szervezetű nagyipar vált. Magyarázatra szorul, hogy a zsidóság foglalkozási preferenciái ezt a változást miért nem tükrözték: miért nem történt meg a zsidó tőke nagyszabású konvertálása nagyipari tőkévé, s miért nem növekedett nagymértékben a zsidóságon belül az ipari munkásság aránya. (Németországban még 1930-ban is a zsidó keresők 63%-a dolgozott a kereskedelemben.)

Don a kérdést a következőképpen magyarázta: 1. A dinamikusan fejlődő gazdaságokban a nagyiparral egyidejűleg tovább nő a forgalmi szférában foglalkoztatottak súlya. Amennyiben a korszerűtlenné váló kisipar zsidó művelői a nagyipari munka, illetve a kereskedelem között választhattak, az utóbbit részesítették előnyben. Döntésükben fontos szerepet játszott a pre-migrációs „gazdasági örökség”, „a kereskedelemre való hajlam”, valamint az idegenkedés attól, hogy olyan áru fajták (félkésztermékek, közületnek gyártott termékek) előállításával foglalkozzanak, amelyek nem közvetlenül a fogyasztók piacára kerülnek, azaz, amelyeknek értékesítésénél a piaci kompetíció objektivitását esetleges szubjektív vagy politikai szempontok korlátozhatják. Ezzel magyarázható az is, hogy olyan országokban, amelyekben a nagyiparban mégiscsak jelentős számban találhatók zsidók, szintén létrejön egy sajátos szerkezet: a zsidók elsősorban olyan ágazatokban gravitálnak, amelyek közvetlenül a fogyasztónak termelnek (ruha-, élelmiszer-, bőr-, nyomdaipar). Hasonló preferenciák érvényesülnek az értelmiségben belül, vagyis azokban a szabadfoglalkozásokban (orvos, ügyvéd, mérnök), amelyekbe a zsidók tömeges beáramlása a zsidóság szempontjából talán a századforduló legfontosabb fejleménye. A zsidó értelmiség a kompetitív piac felé orientálódik, s igyekszik távolmaradni a közhivatali vagy félállami szektortól, ahol a siker és a jövedelem szubjektív tényezők függvényévé válhat.

Ránki György több ponton vitába szállt Don téziseivel.* Amennyiben a zsidóság gazdasági preferenciáit valamilyen „örökség”, azaz hagyomány határozná meg, akkor ezen preferenciák hatóerejének az asszimiláció előrehaladtával csökkennie kellene. A német példa arra utal, hogy ez nem így történt. Alternatív magyarázatként az kínálkozik, hogy minél mélyebb gyökere volt egy országban az iparosodásnak, annál kisebb volt a valószínűsége a zsidók térnyerésének az iparban. Magyarországon például a helyzet egészen

*Előadásának szövegét a beszámolót követően teljes terjedelmében közöljük. (A szerk.)

más, mert a zsidóknak igen jelentős része, 1930-ban 35%-a található az iparban, míg a kereskedelemben 44%-uk dolgozik. Ez bizonyos óvatosságra int a tétellel szemben, amely a foglalkozási preferenciákat sajátos hajlamokhoz köti. Ha igaz is, hogy az önállók aránya a zsidók közt az egész térségben igen magas, legalább ilyen fontos, hogy a zsidók közt a fehérgallérosok, azaz a tisztviselők aránya többnyire jóval magasabb, mint a befogadó népességben. A zsidóság jelentős részének tehát az emelkedés útját éppenséggel az alkalmazottá válás jelentette. Ami a szabadfoglalkozásokat illeti, a zsidóság sajátos, önálló profilja e területen már egy olyan korszakban alakul ki, amelyben a zsidó értelmiséget rejtett vagy nyílt diszkrimináció sújtotta, mégpedig elsősorban a közfunkciók terén.

*Összeállította: Kovács Mária és
Varga László*